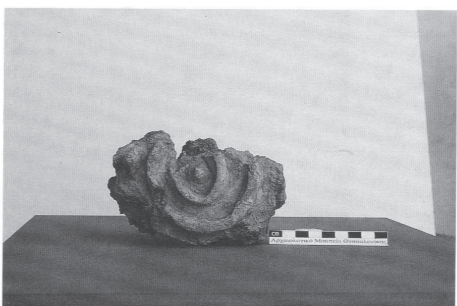
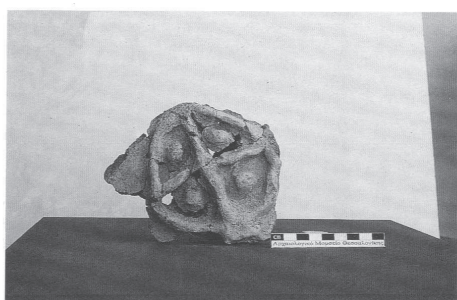

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ
10 Α, 1996**

1, γ, δ. Τμήματα διακόσμησης από πηλό.

ΣΤ. ΑΝΔΡΕΟΥ - Κ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥΜΠΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.
ΠΑΛΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ*

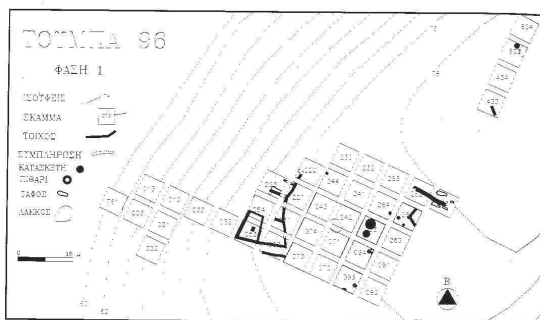
Η ανασκαφή στην τούμπα της Θεσσαλονίκης ξεκίνησε το 1984 υπό τη διεύθυνση του Γιώργου Χουρμουζιάδη¹. Από την αρχή το ενδιαφέρον της ήταν στραμμένο στη διερεύνηση των δομών της κοινωνικής και οικονομικής ζωής του οικισμού και των διαδικασιών που σχετίζονταν με το μετασχηματισμό της προϊστορικής κοινότητας, η οποία αναπτύχθηκε στην περιοχή όπου αργότερα ιδρύθηκε η πόλη της ιστορικής περιόδου².

Με το τέλος της ανασκαφικής περιόδου του 1996 οι δύο ανασκαφικοί τομείς στην κορυφή και την πλαγιά της τούμπας παρέχουν μια συνεχή στρωματογραφία, που καλύπτει τη ζωή της θέσης στο διάστημα από το τέλος 3ης ή την αρχή της 2ης χιλιετίας μέχρι τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Παράλληλα, έχουν διευκρινιστεί οι περιστάσεις

* Πολλές ευχαριστίες οφείλονται στον καθηγητή Γιώργο Χουρμουζιάδη ο οποίος τα τελευταία χρόνια εμπιστεύτηκε την ανασκαφή στους συγγραφείς αυτής της ανακοίνωσης. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται τους εκατοντάδες φοιτητές που όλα αυτά τα χρόνια εργάστηκαν σκληρά στην ανασκαφή με τα χέρια και το μυαλό τους. Υπεύθυνοι σε διάφορους τομείς της ανασκαφής ήταν κατά την περίοδο του 1996 οι μεταπτυχιακοί φοιτητές Ν. Βαλασιάδης, Ε. Γαλανοπούλου, Ι. Ημαϊδής, Ν. Ιωαννίδου, Α. Καραδήμου, Α. Τσεμελή (University of Cincinnati), Κ. Ψάρδα, Μ. Ψαρού, C. Wittmer (University of Cincinnati). Πολύτιμη ήταν το 1996 όπως και όλα τα χρόνια η συμβολή του μόνιμου συνεργάτη κ. Α. Vargas ο οποίος έχει και την ευθύνη της ηλεκτρονικής και φωτογραφικής τεκμηρίωσης. Για τα σχέδια της κεραμικής τέλους, ευχαριστούμε την κ. D. Urem-Kώτσου και την κ. Μαργαρίτα Καργαλόγλου.

1. Οι εγές ειδικές συντομογραφίες χρησιμοποιούνται παρακάτω:

- Τούμπα 1987: Κ. Κωτσάκης - Σ. Ανδρέου, «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την οργάνωση του χώρου στην προϊστορική τούμπα Θεσσαλονίκης», ΑΕΜΘ 1, 1987, 223-29.
 Τούμπα 1988: Κ. Κωτσάκης - Σ. Ανδρέου, «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στις αρχαιολογικές φάσεις του οικισμού της Τούμπας Θεσσαλονίκης», ΑΕΜΘ 2, 1988, 201-212.
 Τούμπα 1990: Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης - Γ. Χουρμουζιάδης, «Ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης 1989», Εργατικά 2, 1990, 381-403.
 Τούμπα 1991: Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, «Η ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης το 1991», ΑΕΜΘ 5, 1991, 210-18.
 Τούμπα 1992: Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, «Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1992», ΑΕΜΘ 6, 1992, 259-72.
 Τούμπα 1991-92: Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, «Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1991-92», Εργατικά 3, 1991-92, 175-98.
 Τούμπα 1993: Κ. Κωτσάκης - Σ. Ανδρέου, «Ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης 1993», ΑΕΜΘ 7, 1993, 279-76.
 2. Γ. Χουρμουζιάδης, «Οι πρώτοι χρόνοι», στο Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια, Δήμος Θεσσαλονίκης (1985) 16-25.

Σχ. 1. Αρχιτεκτονικά λείψανα της φάσης 1.

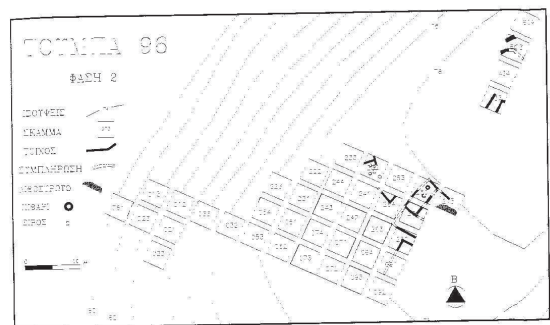
ρες απόψεις σχετικά με τις πολύπλοκες διαδικασίες διαμόρφωσης της θέσης³.

Η ανασκαφή έχει διακρίνει δέκα αλληπλάλληλες οικοδομικές φάσεις που ενδέχεται η πρόοδος της μελέτης να υποδιαιρέσει και άλλο⁴. Η φάση 1 καλύπτει προς το παρόν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από τις αρχές του 9ου μέχρι τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., (Σχ. 1). Σε όλη την ανασκαμμένη έκταση, της κορυφής και της πλαγιάς εντοπίστηκαν επιχώσεις, που ανήκουν σε διάφορες χρονικές στιγμές αυτής της φάσης, με έντονη την παρουσία ποικίλων κατηγοριών τροχίλων, κεραμικής παράλληλα με την χειροποίητη. Αποσπασματικά θεμέλια τοίχων, αποθηκευτικοί λάκκοι, χτιστοί κυκλικόι σιροί και πηλίκια σε διάφορα σημεία της κορυφής, λίγα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια, μαρτυρούν τη μόνιμη κατοίκηση του χώρου κατά τον 6ο και 5ο αι. π.Χ. Τα λίγα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που παρέχουν κατόψεις μερικά τουλάχιστον αναγνωρίσιμες, ανήκουν σε λιθόκτιστα θεμέλια πολύχρωμων οικημάτων της κλασικής περιόδου και βρίσκονται στο νοτιοδυτικό άκρο της κορυφής⁵. Στη διάρκεια της φά-

3. Οι ενδείξεις από τις πρώτες ανασκαμικές περιόδους είχαν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η αρχαιότερη φάση της κατοίκησης βρισκόταν πάνω στο παλιό έδαφος στη βάση της τούμπας. Βλ. Τούμπες 1990, 303-304. Οι εργασίες των τελευταίων χρόνων όμως αποκάλυψαν παλιότερες επιχώσεις αρχικά πιο ψηλά στην πλαγιά οι οποίες ανήκουν σε 5^η φάση. Βλ. Παπαδάτος και ΑΕΜΘ 9 (1995) (υπό έκδοση).

4. Συνολικά ο χρόνος της αρχικής εγκατάστασης παραμένει προς το παρόν ένα ανοικτό ζήτημα.
5. Για μια πρώτη περιγραφή των χαρακτηριστικών των οικοδομικών φάσεων βλ. Τούμπες 1988, 203-205. Οι απόλυτες χρονολογήσεις των φάσεων είναι προσωρινές και στηρίζονται στους συζητησιμότητες που επιτρέπει κυρίως η νοτιοανατολικών ρυθμών κεραμική, που υπάρχει στα ανασκαμικά σύνολα της κάθε φάσης. Μια μικρή ομάδα μεσαιωνικών ενταφιασμών αι λακκοειδείς τάφους στην κορυφή της θέσης, με ελάχιστα κειμήλια, απολύτως τη νεότερη αρχαιολογική ένδειξη συστηματικής χρήσης του χώρου. Βλ. Τούμπες 1991, 211.

5. Σχήματα 053, 052, 051, 054, 221.

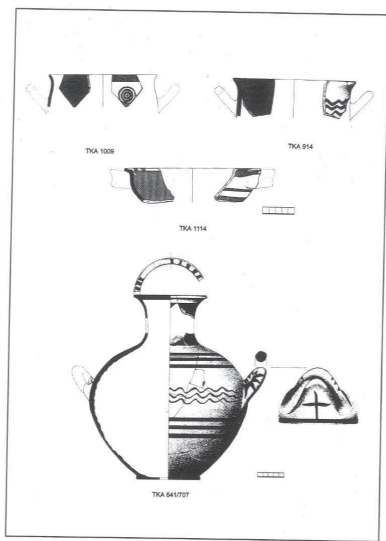
Σχ. 2. Αρχιτεκτονικά λείψανα της φάσης 2.

σης 1 φαίνεται ότι η κορυφή αποτελούσε τμήμα του μεγαλύτερου οικισμού που απλώθηκε στη βάση της από την αρχή της 1ης χιλιετίας π.Χ. Αντίθετα με ότι θα περίμενε κανείς, από τα μέχρι τώρα ευρήματα δεν προκύπτει κάποια ειδική λειτουργία για το παλιότερο και δεσπόζον αυτό τμήμα της θέσης. Ίσως μάλιστα η σχεδόν ολοκληρωτική διάβρωση των λειψάνων να είναι έμμεση ένδειξη για μια λιγότερο εντατική κατοίκηση αυτού του τμήματος στις νεότερες φάσεις του οικισμού⁶.

Η μετάβαση από τη 2η στην 1η χιλιετία π.Χ. αντιπροσωπεύεται από τις οικοδομικές φάσεις 2 και 3 (110ος - 11ος αι. π.Χ.) και ήταν ομαλή όπως δείχνει η απουσία αξιόλογων μεταβολών στον πολεοδομικό ιστό του οικισμού που διατηρείται από τις παλιότερες φάσεις της ύστερης εποχής του χαλκού με μικρές κλίμακας αλλαγές (Σχ. 2)⁷. Αξιοσημείωτα φαινόμενα είναι, ωστόσο, η απουσία της χειροποίητης κεραμικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση ήδη από τις επιχώσεις της φάσης 3 και η μετα-

6. Τούμπες 1990, 382-87· Τούμπες 1991, 211. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί η παρουσία κλιόσεων σε κεραμική επιχώσεων των αρχών της 1ης χιλιετίας οι οποίες καλύπτουν τις μεγάλες κατασκευές της ύστερης εποχής του χαλκού στην πλαγιά (σχήματα 032, 033, 012, 013, 021, 023). Πρόκειται ίσως για απορριμματοκαταβρέσεις και υποκαύσεων που έγιναν κάποια στιγμή στην κορυφή. Χαρακτηριστική στις επιχώσεις αυτές είναι η παρουσία υπο-προτονωματρικής και λεπτής πέρης τροχίλων κεραμικής. Βλ. Τούμπες 1990, σχ. 3 και Τούμπες 1993, 283. Για τα αποτελέσματα των συνολικών ανασκαμικών που διενεργεί η αρχαιολογική υπηρεσία στο νεότερο οικισμό της «τράπεζας» από το 1984, βλ. Κ. Σουβίρας στον ίδιο τόμο.

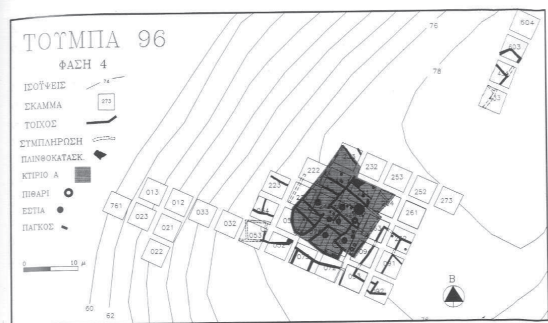
7. Η διάφορη και οι νεότερες επιβάσεις έχουν καταστρέψει ή διακατέχει μεγάλα τμήματα του οικισμού των φάσεων αυτών, που συχνά βρίσκονται αμέσως κάτω από την επιφάνεια. Μόνο στο βορειοανατολικό άκρο του ανακατασκευασμένου τομέα της κορυφής έχουν διατηρηθεί στομακροχρονιμένες αδοκίματες επιχώσεις των δύο αυτών φάσεων σε συνάρτηση με αρχιτεκτονικά λείψανα (σχήματα 261, 262, 264, 232). Βλ. ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση).

Σχ. 3. Τροχήλατη κεραμική της φάσης 2.

βολή που παρατηρείται στην τροχήλατη κεραμική της νεότερης φάσης. Η συχνότερα των τροχήλατων αγγείων είναι αυξημένη στις επιχώσεις της φάσης 2 σε σχέση με παλιότερα. Ταυτόχρονα σημειώνονται κάποιες αλλαγές στο ρεπερτόριο των σχημάτων, στην τεχνολογία της όπτησης και πιθανόν στην κεραμική ύλη. Αλλαγές παρατηρούνται και στη διακόσμηση, με αποτέλεσμα ως σύνολο η κεραμική αυτή να παρουσιάζει διαφορετική εικόνα από την τροχήλατη μυκηναϊκού ρυθμού κεραμική των παλιότερων φάσεων της τούμπας. Χαρακτηριστικότερο νέο στοιχείο, αν και αρκετά σπάνιο, είναι οι ζωγραφισμένοι με διαρήτη ομόκεντροι κύκλοι σε σκύφους και στον ώμο ή την κοιλιά μεγάλων κλειστών αγγείων (Σχ. 3)⁸.

8. Για αναφορές στη φάση αυτή βλ. Τούμπα 1991, 211-12 (όπου δίνεται διαφορετική, μάλλον λανθασμένη, χρονολόγηση). Επίσης ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό εκτύπωση)· C. Wittmer, «From Bronze to Iron: a Macedonian Perspective», *AJA* 100, 1996 (abstract). Τροχήλατη κεραμική, με ανάλογα χαρακτηριστικά, είναι γνωστή σε μια σειρά από παραλιακές θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας όπως

Σχ. 4. Αρχιτεκτονικά λείψανα της φάσης 4.

Η φάση 4 διασώζει τα πλουσιότερα στοιχεία για την οργάνωση και τις δραστηριότητες των κατοίκων της θέσης (Σχ. 4). Στην κορυφή έχει αποκαλυφθεί ένα μέρος του πυκνοδομημένου οικισμού, με στενούς δρόμους και διατεταγμένα σε διαδοχικά άδρα μεγάλα και μικρά παλύχωρα, ορθογώνια πλινθόκτιστα κτίρια με σκελετό από

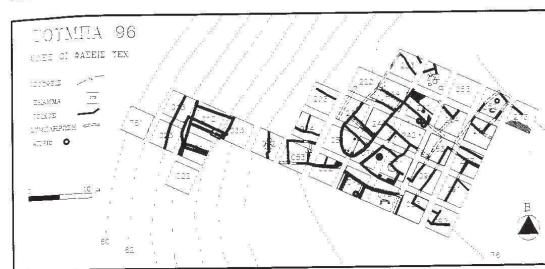
δείχνουν οι φάσεις 12 και 11 του Καστανά, [B. Hänsel, «Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975-1978», *JRGZM* 26, 1979, 189-90, C. Podzuweit, «Spätmykenische Keramik von Kastanas», *JRGZM* 26, 1979, 204], πιθανόν το πολυσχητημένο «καμένο στρώμα», που εντόπισε ο Heurtley στο Αζιχώρι (Βαρδάρδεσσα) και σίγουρα το στρώμα αμέσως πάνω από αυτό [W. A. Heurtley, «Report on Excavations at the Tomba and the Tables of Vardarofitsa, Macedonia, 1925, 1926», *BSA* 27, 1926, 22, σμ. 2, πίν. XVIa, b και Σχ. 11], οι πρωιμότεροι τάφοι στο νεκροταφείο της Τωρώνης, [J. K. Papadopoulos, «Euboians in Macedonia? A Closer Look», *OJA* 15, 1996, 155-57], τα παλιότερα στρώματα στο Ποσειδί [I. Βουκοπούλου, *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 402]. Αντίθετα, η κεραμική αυτή απουσιάζει από τις πρωιμότερες φάσεις της εποχής του σιδήρου στην Τούμπα της Ασσέρου, στην ενδοχώρα της περιοχής (Wardle σε αυτό τον τόμο). Δυσκολότερο είναι να εντοπιστούν συγκρίσιμα σύνολα νεότερα, με εξήχηση ίσως το σύνολο από το Κάλιαπιδί στην Κεντρική Ελλάδα [M. Jacob-Felsch, «Compass Drawn Concentric Circles in Vase Painting. A Problem of Relative Chronology at the End of the Bronze Age», στο French E. B. and Wardle K., (eds) *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology in Athens, Manchester 1986*. Bristol Classical Press (Bristol 1988) 193-99. Οι διαφορές της τροχήλατης κεραμικής της φάσης 2 από τη μυκηναϊκού ρυθμού κεραμική της τούμπας και η εμφάνιση των ομόκεντρων κύκλων, θα πρέπει να τοποθετούν τη φάση χρονολογικά σε μια περίοδο όχι πολύ αργότερα από την πρώτη εμφάνιση του πρωτογεωμετρικού ρυθμού. Πρέπει ωστόσο να επιστημονηθεί ότι υπάγονται επίσης εμφανείς διαφορές από την πρωιμότερη πρωτογεωμετρικού ρυθμού κεραμική στην Αττική και την Εύβοια. Το «σημάδι του κεραμιά» στον αμφορέα ΤΚΑ 641/707 στο Σχ. 3, ανήκει σε γνωστή κατηγορία και μάλλον πρέπει να είναι ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα της πρώιμης εποχής του σιδήρου, βλ. J. K. Papadopoulos, «Early Iron Age Potters' Marks in the Aegean», *Hesperia* 63, 1994, 437-507, ειδικότερα group A, 439-47.

πασάλους και δάπεδα από πατημένο χώμα. Τμήματα από έξι τουλάχιστον κτίρια έχουν μέχρι τώρα εντοπιστεί, ενώ ένα έβδομο πιθανότατα βρίσκεται κάτω από το κτίριο των φάσεων 2 και 3 στο βορειοανατολικό άκρο του κυρίως τομέα της ανασκαφής. Ανάμεσά τους δεσπόζει το κτίριο Α. Η έκτασή του ξεπερνάει τα 230 τ.μ. και τα δάπεδά των δωματίων του ανακατασκευάστηκαν περισσότερες από δύο φορές⁹. Οι δύο πτέρυγες του κτιρίου διαθέτουν πολυάριθμους χώρους και εξυπηρετούνται από έναν αδιάλειπτο διάδρομο. Ανατολικά βρίσκονται οι αποθήκες που καταλαμβάνουν το 1/3 περίπου της συνολικής έκτασης του κτιρίου και ήταν γεμάτες με μεγάλα ασηπυθμένα, βυθισμένα στο δάπεδο, πιθάρια. Τα δωμάτια στα βόρεια και νότια των αποθηκών όπως δείχνουν φούροι και πάγκοι στο εσωτερικό τους, ήταν ίσως χώροι εργασίας. Η δυτική πτέρυγα, με αφιόρωτη απόληξη στα νότια, διάσπαρτες μικρές εστίες και διάσπαρτες ενδείξεις προσωρινής αποθήκευσης με μικρούς πυρούς και μεμονωμένα πιθάρια σε κάποιους χώρους, ίσως εξυπηρετούσε κυρίως τις ανάγκες κατοικίας και καθημερινής διαβίωσης¹⁰. Η απουσία καταστροφής από φωτιά δεν ευνοήσει τη διατήρηση στοιχείων για τα είδη, τις ποσότητες και τις τεχνικές της αποθήκευσης. Υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις ότι τα σιτηρά αποθηκεύονταν με τη μορφή σταχυιδίων, ώστε να εξασφαλίζεται η μακροχρόνια διατήρησή τους. Τα αρχαιοβιοτεχνικά δείγματα αποτελούνται σχεδόν εξ ολοκλήρου από υποπροϊόντα και προϊόντα που αφορούν δραστηριότητες που σχετίζονται με την επεξεργασία των καρπών πριν από την τελική επεξεργασία για την κατανάλωση. Ίχνη τέτοιων δραστηριοτήτων διαπιστώθηκαν τόσο στο εσωτερικό των αποθηκών όσο και στους υπόλοιπους χώρους του κτιρίου¹¹.

9. Τα όρια του κτιρίου προς βόρρα δεν είναι ακόμη σαφή. Για λεπτομερέστερη περιγραφή του κτιρίου βλ. Τούμπα 1991, 212-18. Τούμπα 1992, 261-65 και σχ. 6 για μια γραφική αναπαράσταση του κτιρίου με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή. Πρέπει να σημειωθεί ότι η χρήση ΗΤ για την καταγραφή και επεξεργασία των δεδομένων, αλλά κυρίως για τη δημιουργία αναπαραστάσεων και την καλύτερη κατανόηση των διαδικασιών διαμόρφωσης της θέσης και των σύνθετων αρχιτεκτονικών της ευρημάτων ξεκίνησε στην τούμπα από την αρχή σχεδόν της ανασκαφής (βλ. Κ. Kotsakis - S. Andreou - A. Vargas - D. Papoudas, «Reconstructing a Bronze Age settlement by CAD», στο Hugget, J. and Ryan, N. (eds) Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1994, BAR IS. Tempus Reparatum (1995)).

10. Τούμπα 1991, 214-17. Τούμπα 1992, 263. Τούμπα 1993, 282.

11. Η μέληξη των αρχαιοβιοτεχνικών καταλοίπων από την τούμπα της Θεσσαλονίκης πραγματοποιείται από την κ. Μ. Μαγκαλά, η οποία παρείχε και τις σχετικές πληροφορίες. Τα δημοτικά που αποδόθηκαν την κύρια βάση του διακόσμου των ενόικων του κτιρίου ήταν το μονόκοκο σιτάρι, το ελάτσιο επιδομημένο κριθάρι και το κριθάρι, ενώ ελάχιστα, αλλά κολοσσώδη επίσης, άμυγαλα και αμύγδαλο σιτάρι, σιτάρι σπύρα και αραβόσιτος, διάφορα όσπρια (λόβη, αραβή, μπέφι, σουλά και λαθούρι) και η άμπελος. Η συχνή παρουσία σταχυιδίων μαρτυρεί εργασιές υποπόλησης. Βλ. Μ. Mangafa - K. Kotsakis, «A new method for the identification of wild and cultivated charred grape seeds», JAS 23, 1996, 415-18. Μ. Μαγκαλά - Κ. Κωτσάκης - Σ. Ανδρέου, «Αμπελοκαλλιέργεια στην προϊστορική Μακεδονία. Τα δεδομένα της προϊστορικής τούμπας Θεσσαλονίκης». Πρακτικά Ε' τριήμερου εργασιών Αμπελοοικονομικής ιστορίας στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης. Ίδρυμα Φανή Μπουσάκη και πολιτιστικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Νέοιου, Σεπτέμβριος 1993 (υπό εκτύπωση). Σποραδικά είναι επίσης η κατανάλωση άγριων ή ετήσιων φρούτων και άλλων καρπών όπως το σίκο, το κρένο, το βελανιδιά, η ελιά κ.ά. Περίοδια πρακτικά αποθήκευσης διαπιστώθηκε με μεγαλύτερη ακρίβεια στην τούμπα της Ασσόρου βλ. G. Jones - K. Wardle - P. Halstead - D. Wardle, «Crop Storage at Assiros», Scientific American 254,3, 1986, 86-103.

Σχ. 5. Αρχιτεκτονικά λείψανα των φάσεων της YEX στην κορυφή και οι περιβολοί της YEX στην πλαγιά.

Στη φάση 4 όπως και σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της ύστερης εποχής του χαλκού, ένας εντυπωσιακός περίβολος που κάποια στιγμή είχε ύψος 3 μ. και πλάτος 5 μ. περίπου, οριοθετούσε, προστάτευε και αντιστήριζε τον οικισμό. Ο περίβολος παρακολούθηθηκε σε μήκος 9 μ. περίπου και επανακατασκευάστηκε αρκετές φορές. Βρίσκεται στο μέσον περίπου της πλαγιάς της τούμπας, χαμηλότερα από το χώρο των κατοικιών και ήταν χτισμένος επάνω και δίπλα σε επιχώσεις των προωμότερων φάσεων της εποχής του χαλκού. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε η τεχνική casemate, με πλινθόκτιστους κιβωτίοσχημους χώρους τοποθετημένους στη σειρά, γεμισμένους με χώμα και διαλυμένα οικοδομικά υλικά (Σχ. 5)¹².

Η συντηρητική πλειοψηφία των αγγείων της φάσης 4 που εξυπηρετούσαν με μια ποικιλία σχημάτων τις ανάγκες αποθήκευσης, προστασίας και κατανάλωσης τροφής και άλλων προϊόντων, ανήκει στη γνωστή καστανή στυλβωμένη και τις άλλες περισσότερο χονδρόκοκκες ακόσμητες κατηγορίες της χειροποίητης κεραμικής. Σε μικρά ποσοστά συναντώνται επίσης η εγχάρακτη με επίθετη λευκή ή κόκκινη πάστα και η αιωρόχρωμη χειροποίητη κεραμική. Τα σφαιρικά δίλοβα αγγεία και οι λοξόπυρρες πρόχοι είναι συχνότερα στην πρώτη κατηγορία και οι πιθάρμορες στη δεύτερη (Εικ. 1, Σχ. 6)¹³. Περιορισμένη είναι και η παρουσία προχλάκτης γραπτής

12. Σχόματα 033, 012, 013, 021, 023. Τούμπα 1989, 205-11, σχ. 2-3 και Τούμπα 1990, 393-94, σχ. 1. Για κάποια νεότερα στοιχεία σχετικά με τη διαμόρφωση της πλαγιάς και πιο πρόσφατη αναπαράσταση του περιβόλου βλ. Τούμπα 1993, 283 και σχ. 3. Ανάλογα περιβόλοι φαίνεται ότι υπήρχαν την ίδια περίοδο και σε άλλους οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας όπως δείχνουν τα ανακατακτα στοιχεία της τούμπας της Ασσόρου. Βλ. K. Wardle, «Excavations at Assiros Tomba 1987», BSA 84, 1988, 384.

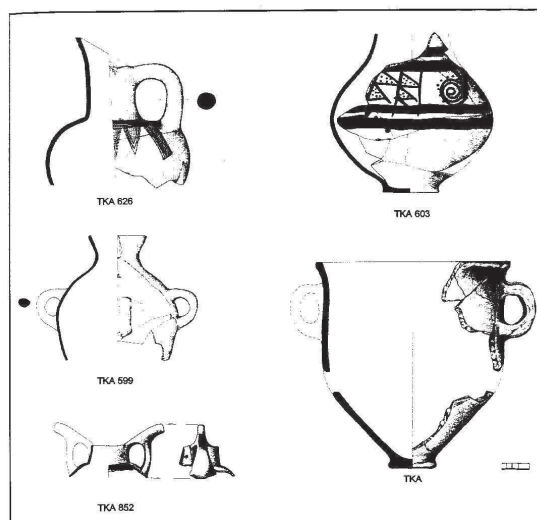
13. Τούμπα 1990, 392, σχ. 9-10. Για τα χαρακτηριστικά της χειροποίητης κεραμικής της ύστερης εποχής του χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία, με τα οποία σε γενικές γραμμές συμπίπτει και η κεραμική από την τούμπα της Θεσσαλονίκης, βλ. A. Hochstetter, Kastanas: Die handgemachte Keramik (1984) K. Wardle, «Excavations at Assiros Tomba 1975-1980», BSA 75, 244-49.

κεραμικής μυκηναϊκού ρυθμού, που όπως δείχνει η εμφανής προτίμηση κυρίως στα ανοικτά και λιγότερο στα μικρά κλειστά σχήματα, χρησιμοποιούνταν σε μικρή κλίμακα για την προσφορά και κατανάλωση ποτού, τροφής, αρωμάτων κ. ά. (Σχ. 7). Τα νεότερα αγγεία της τελευταίας κατηγορίας έχουν χαρακτηριστικά του ρυθμού της πρώιμης και της μέσης ΥΕΙΠΠ περιόδου και επιτρέπουν τη χρονολόγησή της φάσης 4 στον 12ο αι. π.Χ.¹⁴

Εκτός από την αποθήκευση, την προετοιμασία της τροφής και τα υπολείμματα οινόπνευσης, αρκετές μεγάλες αγγίβες, σφοντύλια και εκατοντάδες αποστρογγυλεμένα όστρακα παραπέμπουν σε υφαντικές δραστηριότητες στο εσωτερικό των κτιρίων. Αρκετές μήτρες, μονές και διπλές, μαρτυρούν την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων από τους κατοίκους του οικισμού (Εικ. 2). Δεν υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις που να μαρτυρούν την άσκηση μεταλλουργικών εργασιών κατά την ύστερη εποχή του χαλκού στο τμήμα που έχει μέχρι τώρα ανασκαφεί. Ελάχιστες είναι επίσης στον ανασκαμμένο χώρο οι ενδείξεις για την παραγωγή απολείπσιμων εργαλείων. Τα ποσοστά των προϊόντων απολείψισης είναι ιδιαίτερα χαμηλά σε αντίθεση με τη συχνή παρουσία των τυποποιημένων εργαλείων της εποχής του χαλκού — δρεπάνια από φολίδες και λεπίδες, αιχμές βελών και ξέστρα — κυρίως από χαμηλής ποιότητας τοπικό έλασπη και σπανιότερα από άλλα καλύτερης ποιότητας υλικά, ανάμεσα στα οποία και ένα απολείψιμα οφθαλμού (Εικ. 3)¹⁵.

14. Το ΤΚΑ 551 (Σχ. 7) είναι στυλιστικά παλιότερο αγγείο (βλ. πρακ. σσμ. 20). Για μια πρώτη αναφορά στις συγγενείς με τις οποίες εμφανίζονται οι διάφορες κατηγορίες κεραμικής από τις φάσεις 4 και 5, στα κόρια χαρακτηριστικά τους και στη σημασία τους βλ. Τούμπας 1992, 267-69. Επίσης Στ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, «Μυκηναϊκή παρουσία: Μυκηναϊκή περιφέρεια: Η τύμπια Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής του χαλκού στη Μακεδονία», στο Διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο: Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Αθήνα, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994 (υπό εκτύπωση). Για την τεχνολογία παραγωγής και το πρόβλημα της ταυτόχρονης παρουσίας δύο διαφορετικών παραδόσεων, μιας για τη χειροποίητη και μιας για την προχρηστική, στην παραγωγή της κεραμικής στην τύμπια και τις άλλες σύγχρονες θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας βλ. Ε. Kiriatzī - S. Andreou - S. Dimitriadis - K. Kotsakis, «Co-existing Traditions: Handmade and Wheelmade pottery in Late Bronze Age Central Macedonia», στο Laffineur, R. and Betancourt P. P. (eds) Proceedings of the International Conference «TEXNH: Craftswomen, Craftsmen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age», Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia Temple University, 18-21 April 1996. (Aegeum 16, Liège 1997) 361-67. Η τεχνολογική μελέτη της κεραμικής πραγματοποιείται από την κ. Ε. Κυριακίδη. Πετρογραφική και χημική ανάλυση της μυκηναϊκού ρυθμού κεραμικής πραγματοποιείται στο εργαστήριο ορυκτολογίας του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και στο ΕΚΕΦΕ Δημόκιους αντίστοιχα. Αναλύσεις με χρήση ηλεκτρονικής μικροσκοπίας (SEM) έχουν επίσης γίνει στα δύο εργαστήρια. Οι πρώτες ενδείξεις από τη μελέτη και τις διάφορες αναλύσεις μαρτυρούν τις σημαντικές διαφορές στα υλικά και την τεχνολογία — κατασκευή, φέσιμο — μεταξύ χειροποίητης και τοξήλατης κεραμικής. Προκαταρκτικά επίσης σημειώνεται ότι η κεραμική ύλη της πρώτης, συνθέσας από μη αρδευστικούς πηλούς, συμφωνεί σε γενικές γραμμές με τα γεωλογικά χαρακτηριστικά της περιοχής της θέσης. Όσον αφορά στη δεύτερη, όπου σε όλα δείγματα έχουν αναλυθεί φαίνεται να χρησιμοποιούνται ασβεστιούχοι πηλοί, μια κλειδίση πρώτη παρακρήση που στρέφεται στη μικροσκοπική και μικροσκοπική μελέτη μεγάλου μέρους του υλικού είναι η ύπαρξη σημαντικής ποικιλίας στις πρώτες ύλες και την τεχνολογία της. Και στην περίπτωση αυτή όμως υπάρχουν δείγματα που συμφωνούν με τα γεωλογικά χαρακτηριστικά της περιοχής. Τη γραπτή με αιμαυρόχρωμη μαγγανιοούχα βαφή κεραμική από το συγκρότημα Α μελετά η κ. Α. Τουλιοπούλου.

15. Η μελέτη της λιθοτεχνίας από την θέση πραγματοποιείται από την κ. Κ. Σκουροπούλου. Για

Σχ. 6. Χειροποίητη κεραμική της φάσης 4. ΤΚΑ 626 τεχάρακη πρόχους, ΤΚΑ 603 αιμαυρόχρωμη πρόχους, ΤΚΑ 599 και ΤΚΑ 852 στιλβωμένα καστανά αγγεία. Χωρίς αριθμό, μαγειρικό σκεύος.

Η οικοδομική φάση 5 εντοπίστηκε στο βαθύτερα ανασκαμμένο τμήμα του κτιρίου Α και δύο ακόμη οικημάτων στα δυτικά και νοτιοδυτικά του Α (Σχ. 8)¹⁶. Η οικοδομική συνέχεια μεταξύ των φάσεων 4 και 5 είναι πλήρης, ενώ δεν υπάρχουν ορατές διαφορές στην κεραμική, με εξαίρεση την πολύ πιο σπάνια παρουσία στις επιχώσεις της φάσης 5 της μυκηναϊκού ρυθμού γραπτής προχρηστικής κεραμικής. Τα νεότερα όστρακα της κατηγορίας αυτής ανήκουν στο ρυθμό ΥΕΙΠΒ, χωρίς να λείπουν και όστρακα του ΥΕΙΠΑ2 ρυθμού και συνεπώς είναι πιθανή η χρονολόγησή της φάσης χάρη στο διάστημα ανάμεσα στα τέλη του 14ου και την αρχή του 12ου αι. π.Χ.

Η εικόνα που διαθέτουμε για την παλιότερη ιστορία του οικισμού περιορίζεται

περισσότερα αντικείμενα από το κτίριο Α βλ. Τούμπας 1990, 392 και εκ. 8-15 (όπου δίνεται όμως ελαφρά νεότερη χρονολόγηση).

16. Σκάμματα 243, 051, 074, 052, 053, 054.

κυρίως στις πέντε ή περισσότερες διαδοχικές ανακατασκευές μέρους ενός οικήματος, που βρίσκεται αμέσως κάτω από τα αρχιτεκτονικά λείψανα της φάσης 5 στα νοτιοδυτικά του κτιρίου Α¹⁷. Η κάτοψη των οικημάτων, στο βαθμό που είναι δυνατό να αναγνωρισθεί στη μικρή έκταση της ανασκαφής, δε φαίνεται να διέφερε ουσιαστικά από αυτή των νεότερων φάσεων, τουλάχιστον κατά τη φάση 6 (Σχ. 9). Εξάλλου, υπάρχει μια αξιοπρόσεκτη εμμονή στην ανακατασκευή και επαναχρησιμοποίηση των τοίχων στο μεγάλο διάστημα που καλύπτει η κατοίκηση στο σημείο αυτό, όπως δείχνει για παράδειγμα ένα ισχυρό πέτρινο θεμέλιο που κλίνει την αυλή του οικήματος από τη μεριά της πλαγιάς, στα δυτικά, σε όλες σχεδόν τις πρώιμες φάσεις. Οι τοίχοι στις φάσεις αυτές είναι πολύ πιο φροντισμένοι από ότι στις νεότερες, με ψηλότερα και καλοχτισμένα θεμέλια και υπόλευκο επίχρισμα εσωτερικά. Η γεωργική παραγωγή αποθηκεύταν σε ορθογώνιους χτιστούς σιρούς, άλλοτε στο εσωτερικό και άλλοτε στην αυλή. Επειδή το σπίτι ήταν στην άκρη της θέσης, η αυλή σε ορισμένες από τις πρώιμες φάσεις εκτεινόταν πάνω σε ένα χαμηλό, πλινθόκτιστο, αναλημματικό άνδρο¹⁸.

Ένα στρώμα με έντονα τα σημάδια της φωτιάς και πλούσιο σε πληροφορίες, κάλυψε στο τέλος της φάσης 8 το δάπεδο της αυλής. Στο μικρό χώρο που ανακαλύφθηκε το 1988 και το 1996 βρέθηκαν πλήθος καμένων υλικών, σπόροι σε καλάθια, ξύλινα δοχεία κ.ά., που μαρτυρούν τροφοπαρασκευαστικές και άλλες οικοτεχνικές δραστηριότητες στο σημείο αυτό¹⁹.

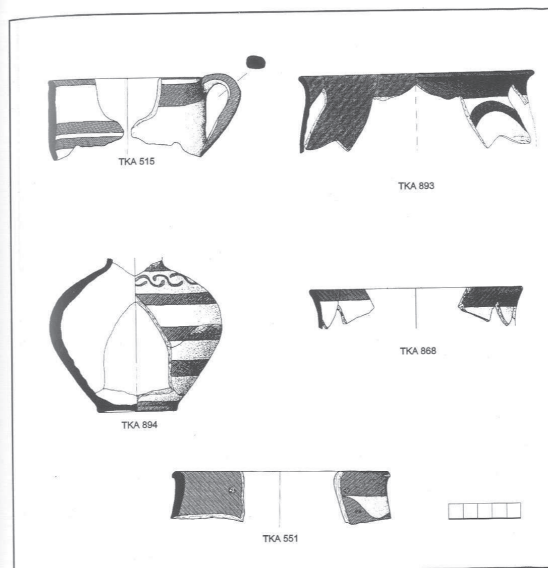
Όσον αφορά στην κεραμική, οι διαφορές ανάμεσα στις φάσεις 6-7 και τις νεότερες τους διακρίνονται καλύτερα στα διακοσμημένα αγγεία. Απουσιάζουν εντελώς τα όστρακα μυκηναϊκού ρυθμού, ενώ είναι εντονότερη από ότι αργότερα η παρουσία της αμαυρόχρωμης και της εγγύρακτης κεραμικής. Οι κατηγορίες αυτές εμφανίζονται εδώ με πλουσιότερη από ότι μετά ποικιλία μοτίβων και σχημάτων, κυρίως ανοικτών²⁰. Στις φάσεις 8-10 αντίθετα, απουσιάζουν τα αγγεία με γραπτή διακόσμηση,

17. Σχήματα 052, 053, 032. Τα καλοδιατηρημένα οικοδομικά λείψανα των κτιρίων της κορυφής εμποδίζουν την έρευνα των βαθύτερων στρωμάτων τους. Επιπλέον, η ύπαρξη μιας μεγάλης στοάς σκαμμένης στις επιχώσεις της θέσης που ξεκινά από τη βορειοδυτική πλαγιά με διακλαδώσεις που εισχωρούν σε άγνωστο βάθος στο εσωτερικό της τομπας, καθιστά επικίνδυνη την πρόοδο της ανασκαφής στο κέντρο της θέσης.

18. Για τον σιρό βλ. ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση). Ανάλογα παραδείγματα έχουν εντοπιστεί σε θέσεις της μέσης εποχής του χαλκού στη Θεσσαλία. Αυτή η τεχνική αποθήκευσης είναι άγνωστη στις νεότερες φάσεις.

19. Ένα πολύ όμοιο εκτεταμένο στρώμα με έντονα τα ίχνη της φωτιάς, είναι ορατό μερικώς δεκάδες μέτρα δυτικότερα, στο ίδιο περίπου βάθος, στο εσωτερικό της στοάς που αναφέρθηκε παραπάνω (βλ. σχ. 17). Δυστυχώς όμως δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί αν πρόκειται για ένα ενιαίο ορίζοντα.

20. Η απουσία επιχώσεων με κεραμική ΥΕΠΑ2 ρυθμού από την τομπά της Θεσσαλονίκης δεν είναι περίεργη, αν σκεφτεί κανείς τη σπανιότητα της μυκηναϊκού τύπου κεραμικής στις θέσεις της Μακεδονίας πριν από την εμφάνιση του ΥΕΠΗΓ ρυθμού βλ. Κ. Α. Wardle, «Mycenaean Trade and Influence in Northern Greece», in C. W. Zerner and P. C. Zerner, eds., «Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989 (1994) 125-30. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι κάποια όστρακα του ΥΕΠΑ2 ρυθμού εμφανίζονται ακόμη και στις επιχώσεις της φάσης 4 μαζί με κεραμική ΥΕΠΗΓ. Η συχνά καλή διατήρηση παλιότερων αγγείων σε νεότερες επιχώσεις, δημιουργεί την υποψία ότι τα μυκηναϊκά αγγεία περιβάλλονταν με ιδιαίτερη φροντίδα που παρέτεινε το

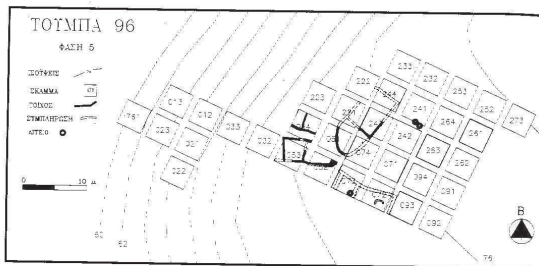
Σχ. 7. Κεραμική μυκηναϊκού ρυθμού από τη φάση 4: TKA 515, 893, 894, 868, TKA 551 (με σπ. σύνδεσης).

προοδευτικά αυξάνεται η συχνότητα της σαρωμένης κεραμικής και στα αγγεία με στιλβωμένη επιφάνεια είναι χαρακτηριστική η παρουσία φιαλών με οριζόντιες ή κάθετες υπερψωμένες λαβές (Σχ. 10)²¹. Η χρονολογική τοποθέτηση των φάσεων 6-10 δεν είναι δυνατή χωρίς τη βοήθεια ραδιοχρονολογήσεων. Θα μπορούσαν να καλύπτουν τις πρώιμες φάσεις της ύστερης εποχής του χαλκού και ένα μεγάλο τμήμα της μέσης, από τα μέσα ίσως του 14ου αι. μέχρι το 19ο αι. π.Χ.²². Αποσπασματικά

χρόνο της κυκλοφορίας τους μέσα στην κοινότητα. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε αγγεία αυτής της κατηγορίας παρατηρούνται και ίχνη επιδιορθώσεων (Σχ. 7: TKA 551).

21. ΑΕΜΘ 9, 1995 (υπό έκδοση).

22. Επιχώσεις χωρίς σαφή αρχιτεκτονικά λείψανα αλλά με έντονη την παρουσία διαλυμένων κα-

Σχ. 8. Φάση 5. Κάτοψη.

αρχιτεκτονικά λείψανα, της ίδιας περίπου περιόδου, δάπεδα κατοικιών και ένας πλίνθινος τοίχος που τα οριοθετεί προς τα δυτικά, εντοπίστηκαν στο κατώτερο σημείο της τούμπας, εν μέρει πάνω στο παρθένο έδαφος και εν μέρει πάνω από ένα βαθύ φυσικό όρυγμα που είχε γεμίσει με απορρίμματα²³.

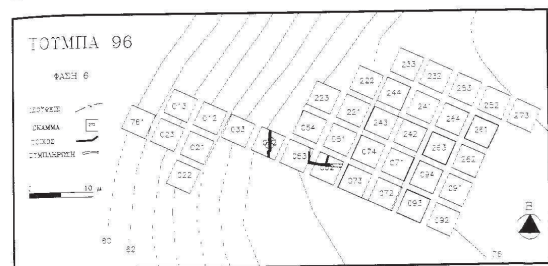
Συζήτηση

Η καλύτερη εικόνα της στρωματογραφίας και της διαδοχής των φάσεων, επιτρέπει σε κάποιο βαθμό την παρακολούθηση της ιστορίας της κατοίκησης στο ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού. Είναι πιθανόν ότι η παλιότερη εγκατάσταση είχε γίνει σε κάποιο χαμηλό φυσικό έδαφος, από τα πολλά της λοφώδους περιοχής, που περιέβαλλε την παραλιακή πεδιάδα, σε μια περίοδο που δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια από τα υπάρχοντα στοιχεία²⁴. Μέχρι τα τέλη της μέσης εποχής του χαλκού δεν είναι επίσης δυνατό να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά και η έκταση του οικισμού. Την περίοδο αυτή ωστόσο, είναι πιθανές κάποιες ανακατατάξεις στην κοινότητα, καθώς ο οικισμός επεκτάθηκε σε χαμηλότερα σημεία προς τα δυτικά, όπως βεβαιώνουν τα αλληλεπάλλη-

τακισμένα από πηλό και μια εστία, προέχοντα από μια ίσως ακόμη παλιότερη φάση και εντοπίστηκαν βαθύτερα, στο πίσω μέρος του περιβόλου της ύστερης εποχής του χαλκού (σχήμα 033).

23. Σχήμα 761. Βλ. Τούμπα 1990, 392-94. Η χρονολόγηση που δίνεται εκεί έχει αναθεωρηθεί βλ. ΑΕΜΘ 9, 1996 (υπό έκδοση). Η παρουσία λίγης αμαυρόχρονης κεραμικής, ανάμεσα στην οποία περιλαμβάνεται ένα επίπλαστο μάλλον πολύχρονο αμαυρόχρονο του τέλους της θεσσαλικής μέσης εποχής του χαλκού, αλλά και ένα όστρακο από τεφρή μινεά κλίμακα, θα μπορούσε να σημαίνει ότι τα οικοδομικά αυτά λείψανα πρέπει μάλλον να τοποθετηθούν χρονολογικά αργότερα από τις οικοδομικές φάσεις 8-10. Από την άλλη, όστρακα της τρίτης χιλιετίας που βρίσκονται μαζί με νεότερα στα απορρίμματα του οφύμματος μαρτυρούν την ύπαρξη στη θέση παλιότερων φάσεων κατοίκησης που ακόμη δεν έχουν εντοπιστεί.

24. Βλ. ό.π. (σημ. 23).

Σχ. 9. Αρχιτεκτονικά λείψανα της φάσης 6.

λα δάπεδα στη βάση της τούμπας (Σχ. 11). Ταυτόχρονα κατασκευάστηκε ένας πλίνθινος τοίχος, που ίσως οριοθετούσε τον κατοικημένο χώρο στο σημείο αυτό²⁵. Δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί αν η επέκταση αυτή σχετίζεται με κάποια δημογραφική αύξηση ή με ανακατατάξεις στην οργάνωση της κοινότητας η και με τα δύο.

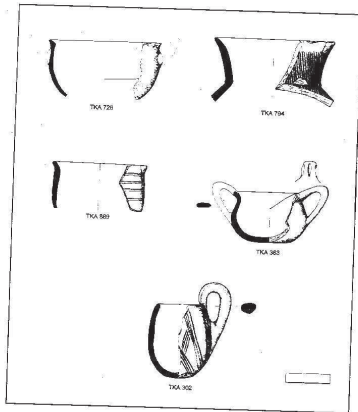
Καλύτερα κατανοητή όμως είναι η επόμενη μεταβολή στη διάταξη του οικισμού. Από την περίοδο αυτή και μέχρι την αρχή της 1ης χιλιετίας π.Χ. η κατοίκηση περιορίστηκε στα ψηλότερα επίπεδα της θέσης (Σχ. 12). Το χαμηλότερο όμως τμήμα δεν έμεινε αχρησιμοποίητο. Εν μέρει πάνω από τα δάπεδα του τέλους της μέσης εποχής του χαλκού, εν μέρει πάνω στο παρθένο έδαφος και ίσως δίπλα και πάνω από ακόμη αρχαιότερες επιχώσεις, χτίστηκε ο εντυπωσιακός περίβολος και διαμορφώθηκε η πρόσβαση προς τον οικισμό με ένα δρόμο και μικρότερα αναλλήματα. Η ανασκαυτική και η επιδιόρθωση αυτού του συστήματος συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της ύστερης εποχής του χαλκού, ενώ η αρχική του κατασκευή θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν από τον 14ο αι. π.Χ.²⁶

Η συρρίκνωση του χώρου κατοίκησης εξάλλου, συνδυάζεται με την εφαρμογή μιας νέας εντυπωσιακά πυκνής οικιστικής διάταξης η οποία διακρίνεται με μεγαλύτερη σαφήνεια στη φάση 4, θα πρέπει όμως να είχε συντελεστεί παλιότερα. Οι μόνοι

25. Βλ. Τούμπα 392-94. Κάποιες, όχι ιδιαίτερα σαφείς ενδείξεις, από τις σωστικές ανασκαφές της αρχαιολογικής υπηρεσίας στα νότια της τούμπας, θα μπορούσαν να σημειώσουν την επέκταση του οικισμού και προς εκείνη την κατεύθυνση την ίδια ίσως περίοδο. Βλ. Σουφέρο στον ίδιο τόμο.

26. Βλ. ό.π. (σημ. 12) και Τούμπα 1987, 225-26 και σχ. 1. Ο συσχετισμός των οικοδομικών φάσεων του περιβόλου και του οικισμού που βρίσκεται ψηλότερα, διαχρυσάται από το γεγονός ότι τα ανώτερα στρώματα στο μεταξύ τους χώρο είναι ελαφρώς συγκεχυμένα. Κρίνοντας όμως από το γεγονός, ότι η παλιότερη φάση των αναλημάτων του δρόμου επικυλύπτει τα δάπεδα του τέλους της μέσης εποχής του χαλκού στο κατώτερο σχήμα (761) και ότι από τις βαθύτερες επιχώσεις του δρόμου απουσιάζει εντελώς η κεραμική μυκηναϊκού ρυθμού, η οικοδόμησή του συστήματος του περιβόλου θα πρέπει να ήταν σύγχρονη με τις αρχαιότερες οικοδομικές φάσεις της ύστερης εποχής του χαλκού και να τοποθετηθεί τουλάχιστον πριν από τον 14ο αι. π.Χ.

Σχ. 10. Κεραμική από τις φάσεις 8-10.

κοινοτικού χαρακτήρα χώροι είναι οι πολύ στενοί δρόμοι που μαζί με τις επίσης κοινοτικές κατασκευές της πλαγιάς ελέγχουν στενά την πρόσβαση και την κυκλοφορία στο εσωτερικό του οικισμού. Δημόσιοι χώροι και έργα αλλά και τα πολύχρωμα οικοδομήματα, όπου συγκεντρώνονται όλες οι δραστηριότητες των κατοίκων που διεξάγονται εντός του οικισμού, διακρίνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα την καθορισμένη τους θέση με αξιοσημείωτη αυστηρότητα.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν δεν μπορούν να συσχετιστούν μόνο με τις ανάγκες προστασίας του οικισμού και ούτε βέβαια θα πρέπει να θεωρηθούν ως απλή και φυσική συνέπεια της διαδοχικής ανύψωσης της θέσης. Φαίνεται ότι την περίοδο αυτή η τούμπα είχε μεταβληθεί σε μια ισχυρή και αυστηρά οργανωμένη κοινότητα, η οποία σε κάποιο βαθμό όπως φαίνεται να δειχνουν οι εργασίες των τελευταίων ετών, εμφανίζει στοιχεία εσωτερικής κοινωνικής πολυπλοκότητας, τουλάχιστο στη φάση 4. Ίσως έτσι θα μπορούσαν να εξηγηθούν οι διαφορές στην έκταση, τον εξοπλισμό και τις αποθηκευτικές δυνατότητες μεταξύ του κτιρίου Α και των μικρότερων κτιρίων που το περιβάλλουν στα δυτικά. Θα μπορούσε να μην είναι επίσης συμπτωματικό ότι το κτίριο Α συγκεντρώνει τη συντριπτική πλειοψηφία των χάλκινων αντικειμένων που βρέθηκαν στην ανακαστή, των οστέινων κοσμημάτων και άλλων αντικειμένων που θα μπορούσαν να συμβολίζουν δύναμη και πλούτο (Εικ. 4) 27.

27. Αντικείμενα αυτής της κατηγορίας που πρέπει να κυκλοφορούσαν στα χειρτάκια και θαλάσσια

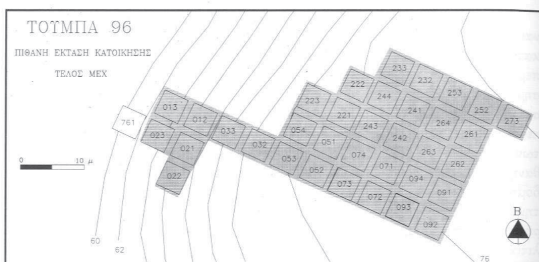
Ίσως όμως περισσότερο ισχυρά από τις ενδείξεις για ενδοκοινοτικές ανισότητες είναι τα στοιχεία που διακρίνουν τον οικισμό της τούμπας της Θεσσαλονίκης και του καταστάσαν σε μια μικρή ομάδα οικισμών που βρίσκονται διάσπαρτοι σε διάφορες περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας κατά την ύστερη εποχή του χαλκού. Όπως έχει σημειωθεί αλλού, το σημαντικό μέγεθος, το ύψος, τα επιβλητικά συστήματα κατασκευών που περιβάλλουν τις θέσεις και οι εγκαταστάσεις για συγκεντρωτική αποθήκευση που παρουσιάζουν μερικοί οικισμοί, πρέπει να δηλώνουν την ύπαρξη ανισοτήτων στην περίοδο αυτή μεταξύ των κοινοτήτων των επιμέρους περιοχών και την πιθανή εγκαθίδρυση διακοινοτικών δικτύων με σχετικά απλές και ασταθείς ιεραρχικές δομές²⁸. Δε θα ήταν λοιπόν παρακινδυνευμένο να θεωρηθεί ότι οι μεταβολές στη θέση, την έκταση, τη διάταξη και την εξωτερική μορφή του οικισμού στην αρχή της ύστερης εποχής του χαλκού, συνδέονται με τη μετατροπή της κοινότητας σε κέντρο πολιτικής και οικονομικής δύναμης, με ανακατατάξεις στο εσωτερικό της και κυρίως με ανακατατάξεις στις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις των οικισμών στον μυχό του Θεσσαλικού κόλπου.

Υπάρχουν ακόμη πολλά ανοικτά ερωτήματα σχετικά με τις λεπτομέρειες των νέων μορφών οργάνωσης. Είναι για παράδειγμα πολύ λίγο κατανοητές οι διαδικασίες που οδήγησαν στη συγκέντρωση δύναμης στη θέση, η εξέλιξη και οι ενδεχόμενες μεταβολές στο πολιτικό και οικονομικό σύστημα και στις σχέσεις των κατοίκων μέχρι τους πρώτους αιώνες της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Θα ήθελε κανείς περισσότερες πληροφορίες για τις πιθανές ανακατατάξεις στη διάρκειά της μέσης και ύστερης εποχής του χαλκού στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, την αποθήκευση, την οργάνωση της χειροτεχνικής παραγωγής, τη διακίνηση και τους τρόπους κατανάλωσης των προϊόντων στο εσωτερικό της κοινότητας και μεταξύ των διαφόρων θέσεων της περιοχής²⁹.

Δίπλα σε άλλων αυτής της περιόδου είναι υπονοούμενα λίγα στην τούμπα. Ενδεικτικά ίσως των διαφορετικών καταθέσεων κτιρίων των επικών είναι ένα διακοσμημένο οστέινο τμήμα χάλκινου κοσμηματοποιίας μέλλου προέλευσης και δύο μικροί πήλινοι μπουκάλια μήλα ήσους (Σχ. Γράμκα 1990, κκ. 12-14). Το δεύτερο μήλο βρέθηκε το 1996. Τα κεραμικά δεν υπονοούν ότι το κτίριο Α ήταν η θέση της εστιακής στην κοινότητα. Μια τέτοια πρόταση δεν μπορεί να τεκμηριωθεί προς το παρόν. Στόχος είναι μόνο να υποστηριχθεί η ύπαρξη κάποιων ανισοτήτων στο εσωτερικό της.

28. Βλ. S. Andreou - M Fotiadis - K. Kotsakis, «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», AJA 100, 1996, 579-82 όπου και η βιβλιογραφία για το θέμα. Επίσης Γ. Χουρμούζιδης, AEMO 4, 1990, 269-76. Μια θέση με ελλο ανάλογο με της τούμπας της Θεσσαλονίκης ήταν η τούμπα της Ασσόρου στη λεκάνη του Λαγκαδά.

29. Προς το παρόν οι ενδείξεις από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού που πραγματοποιεί η κ. Ε. Ιωαννίδου δείχνουν μεσαίοτητα της έμεσης από τα βοσείδια, στα κυροειδή και στους χυφούς από τη μέση στην ύστερη εποχή του χαλκού (Σχ. Ε. Ιωαννίδου, «Understanding the economy of the Mycenaean period in Northern Greece», ανακοίνωση στο Symposium on Mediterranean Archaeology, Edinburgh University-Department of Archaeology, 21-23 February 1997, χωρίς ωστόσο να είναι ακόμη κατανοητή η σημασία και η ενδεχόμενη σχέση της μεταβολής αυτής με την ανάπτυξη δεκατηριετών όπως είναι η εκμετάλλευση του μαλλί και η υφαντική παραγωγή. Πρέπει επίσης να σημειωθεί η παρουσία ιπποειδών ήδη από τα προκείμενα στρώματα. Η σημαντική ποσότητα των γεωργικών εργαλείων κατά την εάση 4 συμφωνεί επίσης με την εικόνα από τις λίγο νεότερες φάσεις 12 και 11 του Καστανά και από την λίγο αργότερη εάση 9 από την τούμπα της Ασσόρου. Αντί-

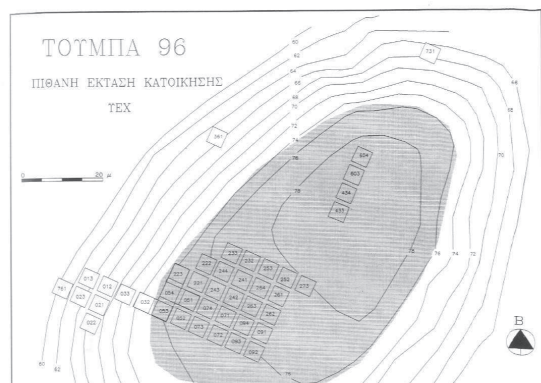

Σχ. 11. Η έκταση του οικισμού στο τέλος της μέσης εποχής του χαλκού στην ανασκαμμένη περιοχή.

Ένα ακόμη θέμα, πολύ λίγο ακόμη κατανοητό, είναι ο βαθμός της ένταξης της θέσης στα διεθνή δίκτυα θαλάσσιων και χερσαίων ανταλλαγών και η συμβολή τους στον τρόπο με τον οποίο αυτή αναπτύχθηκε. Η κυρίαρχη άποψη στο ζήτημα αυτό, παρά τις κάποιες διαφοροποιήσεις, αποδίδει πρωταγωνιστικό ρόλο στις επαφές με τη νότια Ηπειρωτική Ελλάδα. Προς το παρόν όμως είναι πολύ δύσκολο να αποδοθούν οι κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις της ύστερης εποχής του χαλκού που περιγράφει παραπάνω, άμεσα σε εξωτερικούς παράγοντες, και ειδικότερα στην εξάπλωση του μυκηναϊκού εμπορίου και την επέκταση των μυκηναϊκών εγκαταστάσεων στην περιοχή. Η εμφάνιση πάντως μυκηναϊκών στοιχείων, τόσο στην τούμπα της Θεσσαλονίκης όσο και στο μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, φαίνεται να έπεται των μεταβολών που μάλλον τοποθετούνται στην αρχή της ύστερης εποχής του χαλκού. Όταν πάλι τα στοιχεία αυτά εμφανίζονται από τον 14ο αι. κ.ε., είναι αρκετά περιορισμένα και η παρουσία τους όχι συστηματική. Η εμφάνιση, η ζήτηση, η παραγωγή και η διακίνηση της μυκηναϊκού ρυθμού κεραμικής αλλά και άλλων λιγότερο ευδιάκριτων εξωτικών υλικών στις θέσεις της περιοχής και στην τούμπα της Θεσσαλονίκης, μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή μέσα στις νέες συνθήκες και ανάγκες για την κατανάλωση εξωτικών και πολυτελών προϊόντων που δημιουργούνται και αναπτύσσονται στα πλαίσια των πολιτικοοικονομικών ανακατατάξεων της περιόδου³⁰. Είναι αξιοσημείωτο επίσης, ότι η αυξανόμενη παρουσία της κεραμικής με τα

στοιχείο με της Ασσόρου είναι επίσης η παράλληλη χρήση εκτατικών και εντατικών μεθόδων καλλιέργειας [βλ. ό.π. (σημ. 11) και H. Kroll, Kastanas: Ausgrabungen in eine Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979. Die Pflanzenfunde (1983) 148-51]. Για την παραγωγή, διακίνηση και κατανάλωση της κεραμικής βλ. Kyriatzi et al., ό.π. (σημ. 14). Σχετή ίχνη εξειδικευμένης κατεργασίας εμφανίζουν και τα προϊόντα της λιθοτεχνίας, βλ. ό.π. (σημ. 15).

30. Για τα δεδομένα της «μυκηναϊκής παρουσίας» στη Μακεδονία βλ. Wardle, ό.π. (σημ. 20). Για τις ερμηνείες των δεδομένων βλ. Ανδρέου - Κωτσάκης - Kyriatzi et al., ό.π. (σημ. 14).

Σχ. 12. Η έκταση του οικισμού κατά την ύστερη εποχή του χαλκού στην ανασκαμμένη περιοχή.

χαρακτηριστικά του πολύ πρώιμου πρωτογεωμετρικού ρυθμού που διαδέχεται τη μυκηναϊκού τύπου κεραμική στην τούμπα της Θεσσαλονίκης και σε μια σειρά από παραλιακές θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας, δείχνει από τη μια τη συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση της αιγαιακού τύπου τροχίλατης κεραμικής στις κοινότητες της περιοχής και από την άλλη την εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών στο βόρειο Αιγαίο κατά τις αρχές της πρώιμης εποχής του σιδήρου³¹.

Η αρχαιολογική εικόνα που εμφανίζει η τούμπα της Θεσσαλονίκης είναι μια εικόνα χωρίς πολιτιστικές ασυνέχειες και συγκλονιστικές ανατροπές. Οι μεταβολές που παρατηρούνται στη διάρκεια της δεύτερης και των αρχών της πρώτης χιλιετίας είναι πιθανότερο ότι σχετίζονται με πολιτικού και οικονομικού περιεχομένου ανακατατάξεις όπως αυτές που περιγράφηκαν παραπάνω. Αν συγκριθεί η εικόνα που παρουσιάζουν κατά την ύστερη εποχή του χαλκού και τις αρχές της πρώιμης εποχής του σιδήρου οι τρείς πρόσφατα ανασκαμμένες θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας, προκύπτει μια αξιοσημείωτη ποικιλομορφία, η οποία είναι πολύ πιθανό ότι εκτός από τις σημαντικές διαφορές στο μικροπεριβάλλον τους, υποδηλώνει την πολυπλοκότητα των οικονομικοπολιτικών εξελίξεων στην περιοχή³². Η καλύτερη κατανόηση αυτής της ποικι-

31. Papadopoulos, ό.π. (σημ. 8) 157-63.

32. Andreou - Fotiadis - Kotsakis, ό.π. (σημ. 28) 579-82 και 583. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι σε γενικές γραμμές υπάρχουν περισσότερα κοινά στοιχεία μεταξύ της Θεσσαλονίκης και της Ασσόρου από ότι μεταξύ των δύο αυτών θέσεων και του Καστανά.

λομορφίας που τα τελευταία μόνο χρόνια έχει αρχίσει να διαφαίνεται σε πολύ αδρές ακόμη γραμμές, κάνει επιτακτική την εντατικοποίηση της μελέτης και της έρευνας τόσο στην τούμπα της Θεσσαλονίκης όσο και σε άλλες θέσεις της ίδιας περιόδου τα επόμενα χρόνια.

Θεσσαλονίκη,
Πανεπιστήμιο

Στέλιος Ανδρέου
Κώστας Κοτσάκης

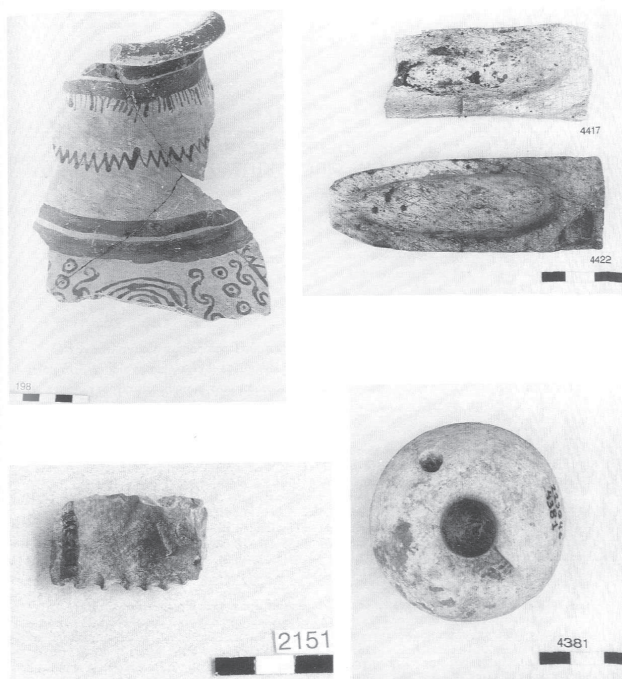
THE PREHISTORIC MOUND (TOUMBA) OF THESSALONIKI. OLD AND NEW QUESTIONS

by S. ANDREOU - K. KOTSAKIS

The program of excavations of the Aristotelian University at the prehistoric mound of Thessaloniki was initiated in 1984 by G. Ch. Chourmouziadis and continues up to now. From the start, the research questions focused primarily on the study of the organising structures and the processes of change of the prehistoric community at the site where the city was later founded and less on the investigation of indiscernible historical events which had occupied archaeological research in Macedonia in the past.

The archaeological picture offered by the prehistoric settlement depicts the trajectory of the community through one thousand and five hundred years, starting at the beginning of the second millennium B.C. It covers mainly the Bronze Age while during the Early Iron Age and up to the late fourth century BC activity at the mound was less intensive. The complex stratigraphy and the changes of the extensive architectural remains shed light on the peculiarities of the formation processes and their close connection to changes in the community organisation, the development of social and economic complexity and hierarchical political organisation, primarily during the last centuries of the second millennium. This development appears to be a phenomenon essentially influenced by local factors and processes. The study of the finds allows, besides other things, a better understanding of the social and cultural framework of the contacts with the neighbouring cultures, primarily the mycenaean, and the adoption of some of their cultural traits.

The investigation of the mound functioned at the same time as a laboratory for the experimentation with new techniques of excavation and documentation, some of which were utilised at this site for the first time in Macedonia.

Τούμπα Θεσσαλονίκης. 1. Τμήμα αμαυρόχρωμου πινθαμορέα. 2. Διπλή μήτρα. 3. Δρεπάνι από άσπτι. 4. Μήλο ξίφους.